

Postal testimonies from concentration camps: an often-neglected source

Item Type	Journal article
Authors	Steinert, Johannes-Dieter
Citation	Steinert, J.-D. (2022) Postal testimonies from concentration camps: an often-neglected source, Yad Vashem Studies, 50(1)
Publisher	Yad Vashem
Journal	Yad Vashem Studies
Download date	2026-05-13 03:27:55
License	https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/
Link to Item	http://hdl.handle.net/2436/624856

עדויות דואר ממחנות ריכוז: מקור לא מנוצל

Heinz Wewer, *Spuren des Terrors: Postalische Zeugnisse zum System der deutschen Konzentrationslager*. Berlin and Leipzig: Hentrich & Hentrich, 2020, 318 pp.

יוהנס־דיטר שטיינרט

ספרו החדש של היינץ ובר על עדויות דואר הוא אלבום עב כרס בעל מעלות אחדות אך גם נקודות תורפה בולטות אחדות. ככלל, המכתבים, הגלויות ושאר דברי הדואר פותחים פתח למקורות לא מנוצלים דיים המאירים את מערכת מחנות הריכוז הגרמניים ואת חיי האסירים. העדויות באות מ־75 מחנות ובתוכם עשרה מחנות מוקדמים, 21 מחנות ריכוז ו־44 מחנות משנה. לדברי המחבר, 90 אחוזים ממסמכים אלה לא ראו אור מעולם בדפוס. נוסף על כך נודע לקוראי הספר על יכולתם של האסירים לקבל מכתבים וגלויות דואר ולשלוח כאלה בעצמם וכן על הצנזורה הגרמנית הפנימית החמורה. במידת האפשר הוסיף ובר מידע ביוגרפי על גורלם של האסירים כותבי המכתבים ועל נסיבות מותם או על חייהם לאחר המלחמה.

עטיפת הספר מיטיבה לרמוז על מה שניתן למצוא בתוכו. על העטיפה נראית מעטפה הנושאת חותמת מיום 17 בדצמבר 1943 הממוענת לאסירה ליאונטין נוימן (Leontine Neumann), בלוק 8, מס' 20077, מחנה הריכוז רוונסבריק (Ravensbrück) ליד פירסטנברג (Fürstenberg) במחוז מקלנבורג (Mecklenburg). המען נמחק בעיפרון, והחותמת קובעת שיש להחזיר את המכתב כי האסירה כבר קיבלה דואר ("Zurück schon Post erhalten").

תמונת השער מרשימה לא פחות מ־280 הגלויות והמכתבים המצולמים שנדפסו בספר. יש בהם מסמכים הנושאים שמות ידועים, כמו שמו של הסופר והפעיל האנטי־מיליטריסטי אריך מיזם (Erich Mühsam), שעבר עינויים במשך חודשים ולבסוף נרצח במחנה הריכוז אורנינבורג (Oranienburg) ב־9 ביולי 1934. יש עדויות של עורך הדין הנס ליטן (Hans Litten), שנרצח במחנה הריכוז דכאו בראשית פברואר 1938. ישנם מכתבים של העיתונאי וחתן פרס נובל לשלום קרל פון אוסייזקי (Carl von Ossietzky), אשר הוחזק יותר משלוש שנים במחנה הריכוז אסטרווגן (Esterwegen) ליד אולדנבורג (Oldenburg), שוחרר ממנו במאי 1936 והועבר תחילה לבית־החולים ולאחר מכן לסנטוריום פרטי, ובו הלך לעולמו במאי 1938. בין השאר נזכר בספר ורנר

זילטן (Werner Sylten), אשר עבד בלשכת הסיוע של הכנסייה לפרוטסטנטים שאינם ארים ונעצר בפברואר 1941, נכלא בדכאו ולבסוף נרצח בטירת הרטהיים (Hartheim) ליד לינץ (Linz). ולבסוף, יש כאן מסמכים של הכומר הלותרני מרטין נימלר (Martin Niemöller), אשר נכלא בזקסנהאוזן ובדכאו מ-1938 עד 1945. אולם, על רוב הכותבים והנמענים שבספר אין מידע נוסף, אף לא בארכיוני שירות האיתור הבין-לאומי בבאד ארולזן (Bad Arolsen).

יש כמה מגרעות שיש לציין. כותרת הספר סתומה למדי. היא אומנם מורכבת ממילים הנשמעות כמילות-מפתח, אך אינה אומרת הרבה על תוכנו; אפילו לדובר גרמנית ילידי לא ברור למה הכוונה למעשה בכותרת ובכותרת המשנה. אילו "עקבות טרור" ינתח כאן ובר? האם אפשר לראות ב"עדויות הדואר" עצמן "עקבות טרור"? האם הן מספרות לנו על הטרור ב"מערכת מחנות הריכוז הגרמניים"? אם זהו פשר הכותרת וכותרת המשנה של הספר, הקוראים יכולים לצפות לניתוח מפורט של עדויות הדואר הללו, אולי לקריאה בין השורות כדי לחשוף מסרים מוצפנים. לדאבון הלב, הם לא ימצאו כאלה. בהקדמה לספר ובר מסרטט קו היסטוריוגרפי של "בולאות חברתית"¹; מספרו של יאן מוזדזן, שניתח ב-1984 תקשורת דואר של אסירים במחנה הריכוז דכאו,² עד ספרו של קלאוס גייסלר מ-2018 על "מנגנון הטרור"³, המבוסס אף הוא על עדויות דואר. אף שוובר בחר כותרת דומה מאוד לספרו (*Spuren des Terrors* לעומת *System des Terrors*), אין הוא עומד בפירוט על ההבדלים בין הספרים. תחת זאת הוא מדבר בהכללה רבה על קווי דמיון אך גם על הבדלים בהצגתן של עדויות הדואר ובניתוחן, וכן על חשיבות המחקר ההיסטורי – "Gewicht der geschichtswissenschaftlichen Forschung" (עמ' 10).

על-פי ההקדמה, את הניתוח מנחים חמישה נושאי מחקר עיקריים: (1) בהקשר של הצנזורה במחנות, מה הדאיג את האסירים ומה העזו לכתוב על מצבם? עד כמה הייתה תקשורת הדואר חשובה לאסירים? אילו קבוצות אסירים הורשו לקבל חבילות? האם שיקפו תקנות תקשורת הדואר את הגזענות הנאצית ואת צרכיה של כלכלת המלחמה? (2) האם קיבל מנגנון הטרור צורת ייצוג חדשה בגין השימוש בעדויות דואר? (3) האם מסמכי דואר חושפים תובנות חדשות על בני אדם, על מוסדות, על עובדות ועל התפתחויות? (4) האם מסמכי דואר תורמים להבנה טובה יותר של הרייך השלישי? (5) האם מסמכי

1 "מטרתה של הבולאות החברתית (Social Philately) היא להציג סיפור היסטורי, או להראות את חשיבותה או השפעתה של מערכת הדואר בחברה"; <http://www.ukphilately.org.uk/ukphil/>; <http://www.ukphilately.org.uk/ukphil/hsocial.htm> (December 20, 2021).

2 Jan J. Mozdzan, *Der Postverkehr mit dem Konzentrationslager Dachau 1933–1945* (Düsseldorf: Poststempelgilde Rhein-Donau, 1984).

3 Claus Geissler, *Das System des Terrors 1933–1945: Zwangslager im nationalsozialistischen Deutschland und in den von Deutschland okkupierten Ländern anhand post- und zeitgeschichtlicher Belege* (Düsseldorf: Auktionshaus Felzmann, 2018).

דואר עשויים לתרום לזיכרון ציבורי של הדיקטטורה הנציונל-סוציאליסטית, של סוכניה ושל קורבנותיה? (עמ' 9).

אף שאין ספק שאחדות משאלות המחקר זקוקות להבהרה ולפיתוח אקדמי, המחבר אינו מתמקד בהן ואף אינו מציע ניתוח עומק. לעומת זאת, בחלקים נרחבים של הספר ובר מתאר בסגנון אנציקלופדי את תולדותיהם של כמה מחנות ריכוז על בסיס מקורות משניים (בלא להסביר בפירוט מדוע נבחרו דווקא המחנות האלה). לאחר מכן הוא מוסיף כמה הערות על האפשרויות שהיו לאסירים לשלוח דואר ולקבלו, ומסמכי הדואר משמשים אותו כדוגמאות בלבד.

המסמכים מקורם ב־38 ארכיונים, ספריות ואוספים בתשע מדינות, בהם מוסדות ידועים כמו מוזיאון אושוויץ-בירקנאו, המוזיאון היהודי בפראג, שירות האיתור הבין-לאומי בבאד ארולזן, אתרי זיכרון רבים בגרמניה, ארכיונים ברוסיה, בפולין ובארצות-הברית וכמה אוספים פרטיים. זוהי רשימה מרשימה, אך כמה ארכיונים וספריות ידועים בולטים בהיעדרם, בהם מוזיאון ארצות-הברית לזכר השואה בווינגטון, המכון לזיכרון לאומי (IPN) בוורשה ויד ושם בירושלים. הדבר עלול להיראות כהחמצת הזדמנות לנצל את הידע שנצבר במוסדות אלה, קל וחומר את האפשרות של שיתוף פעולה אקדמי שהיה יכול להנחות ולהעשיר את גישתו של ובר.

בעיות דומות קשורות במקורות המשניים שבחר ובר לניתוחו. אומנם הביבליוגרפיה מרשימה, אולם המחבר התמקד רק בספרים שראו אור בגרמנית, כך שאחדים מספרי היסוד על מחנות הריכוז חסרים, בהם אנציקלופדיית המחנות והגטאות של מוזיאון ארצות-הברית לזכר השואה.⁴

נוסף על כך, יש פגמים הקשורים בהצגת ההקשר של מסמכי הדואר. בספר נכללים, למשל, תצלומים המושכים את העין של שלושה מכתבי סתרים בפולנית שכתבו אסירות ברוונסבריק בשתן, כך שאת הכתוב היה אפשר לקרוא רק לאחר חימום. מכתבים אלה לקוחים מאוסף של 27 מכתבים המצוי במוזיאון בלובלין של מכתבים שכתבו בין מאי 1943 למאי 1944 קורבנות של ניסויים רפואיים. אופן הצגתם מדגים הן את מעלות הקובץ של ובר והן את מגרעותיו: איכות הצילום מעולה, אך הקוראים אינם למדים הרבה על תוכן המכתבים. תרגום, או לפחות סיכום מפורט של התוכן, היה מועיל כאן. מכתבי רוונסבריק יכולים לשמש דוגמה לתחושה שלוובר אין עניין רב ברקע של המסמכים. את הסיפור המרתק מאחורי המכתבים הנזכרים לעיל אפשר למצוא בקלות במאמר שפרסם גיל דוד בהארץ במאי 2019.⁵ דוד

4 United States Holocaust Memorial Museum, *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, 3 vols. (Bloomington: Indiana University Press, 2009–2018)

5 גיל דוד, "האסירות שפיתחו צופן מבריק כדי לספר לעולם על הניסויים שנערכו בהן", **הארץ**, 6 במאי 2019; <https://www.haaretz.co.il/magazine/.premium-MAGAZINE-1.7208840>; Jack Elsom, "The heroines of Ravensbrück: How four fearless young women who survived a Nazi death camp exposed the horrific experiments they

מספר שאת 27 המכתבים שכתבו ארבע אסירות במחנה הריכוז רוונסבריק מצאה ב-2010 בתה של קריסטינה צ'יץ (Krystyna Czyz) בבית אמה, וכיום הם מוצגים במוזיאון בלובלין. קריסטינה הייתה רק בת 15 כשנאסרה בידי הגסטפו ב-1939 ולאחר חקירות ועינויים שנמשכו חצי שנה שולחה לבסוף למחנה הריכוז רוונסבריק. שם הייתה קורבן לניסויים רפואיים שבהם חתכו את רגליה בפיסות עץ וזכוכית והחדירו לפצעים חיידקים. לאחר מכן ניסו על גופה תרופות נגד זיהומים. ב-1943 החליטו קריסטינה וחברותיה לגלות את הנעשה ברוונסבריק במסרים מוצפנים ששילבו במכתבים החודשיים הנשלחים למשפחותיהן. אחיה של קריסטינה הוא שמצא שמשוה חשוד במכתב הכתוב גרמנית שקיבלה המשפחה, ובזכות רמזים ומילות צופן הבין שיש בו מסר סודי כתוב בשתן. ב-3 במאי 1944 פרסמה המחנתרת הפולנית באוזני העולם, בשידור מתחנת רדיו באנגליה, את תוכן המכתבים. לנוכח המחסור בניתוחי עומק ובהסברי רקע בחלקים גדולים בספרו של ובר, הקורא עלול להסיק שהמחבר העמיד לעצמו מטרה שאפתנית מדי כשביקש להוציא תחת ידיו ספר על מחנות ריכוז בכלל ועל תקשורת דואר ועדויות דואר בפרט.

אף שהספר ברובו מתמקד במחנות הריכוז הנבחרים, הפרק הרביעי (עמ' 133-150) עוסק במפורש ב-*Post der Häftlinge*, תקשורת הדואר שאושרו לאסירים. בפרק קצר יחסית זה – לעומת כמעט כל שאר חלקי הספר – מתגלה מלוא מומחיותו של המחבר בבולאות. ובר מתאר בפירוט את האפשרויות שהיו לאסירים לכתוב מכתבים, גלויות דואר וחבילות ולקבלם; את התדירות שבה היה מותר לשלוח ולקבל דברי דואר; את הצנזורה בתוך המחנות; ואת מניעת הדואר בתור צורת ענישה. לא מפתיע ללמוד כי היו קבוצות אסירים מיוחסות, ואילו אחרות – ובפרט שבויים סובייטים, בני סינטי ורומה וכן יהודים – לא הורשו לקבל חבילות (עמ' 140). כמה ממסקנותיו של ובר מוטלות בספק – בהן שלאסירים היה מותר לכתוב רק בגרמנית (עמ' 133), טענה שהמחבר עצמו מפרך כשהוא מביא גלויה כתובה פולנית (עמ' 149). דוגמאות אחרות ממחישות שלפעמים הותר לאסירים לכתוב בשפתם, בהן חלופת מכתבים בפולנית בין אם שנכלאה באושוויץ ובין ילדיה שהיו במחנות בלודז' (Łódź) ובפוטליצה (Potulice).⁶

בפרק זה ובר מדגיש עד כמה חיוניות היו כתיבת דברי הדואר וקבלתם לאסירים. הוא מצטט מדברים שכתבו לאחר המלחמה אנשים שהיו אסירים

were subjected to in coded letters using urine as invisible ink," *Daily Mail*, May 18, 2019; <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7042835/How-four-young-women-exposed-horrific-Nazi-experiments-subjected-death-camp.html> (December 20, 2021).

במחנות ריכוז, בהם טדיאוש שימנסקי,⁷ הנס מרשלק,⁸ ארנולד וייס-ריתל⁹ ואויגן קוגון,¹⁰ אשר הדגישו את חשיבות הדואר לאסירים. ובר צודק בביקורתו כשהוא אומר שההיסטוריונים לרוב לא הדגישו די הצורך את חשיבותה של תקשורת הדואר לאסירים, אך אין הוא מסביר כיצד אפשר להוסיף ולבחון זאת. ואף-על-פי-כן יש אפשרות להשתמש בדברים שכתבו לאחר המלחמה אסירים לשעבר, יהודים ולא-יהודים, לצורך ניתוח עומק של היבט חשוב זה של החיים במחנות.

השימוש שעשתה המחתרת במחנה הריכוז בוכנוולד בחבילות דואר הוא דוגמה נוספת. את חשיבותן של חבילות המזון להישרדות תיאר ג'ק ורבר בספרו האוטוביוגרפי **להציל את הילדים**.¹¹ ורבר היה אסיר-פונקציונר יהודי וחבר במחתרת המחנה. הוא שולח לבוכנוולד לפני סוף 1939 עם עוד 3,200 אסירים פולנים. רק 11 מהם נותרו חיים בסוף המלחמה. בספר זיכרונותיו כתב ורבר על הצלת ילדים במחנה: לאחר שהגיעו למחנה הילדים החביאו אותם חברי המחתרת, בין השאר, בצריף נפרד, "קינדרבלוק". את הילדים האלה היה צריך להסתיר מעין כל משום שעדיין לא מלאו להם שש-עשרה, והייתה סכנה גדולה שיירצחו או ישולחו למחנות אחרים. בכמה מקרים הצליחו חברי המחתרת לזייף את גיל הילדים ברישומי המחנה; במקרים אחרים היה על המחתרת להשיג לילדים אספקת מזון. נעשו כמה ניסיונות מוצלחים לשנות את המספרים הרשמיים. מזון הובא גם מבתי החולים במחנה (שלא דיווחו מיד על מות מאושפזים); והשאר מקורו בחבילות שקיבלו אסירים גרמנים ופולנים מהבית. חלקם נידבו מזון מרצונם ואחרים – לאחר "שכנוע" של חברי המחתרת.¹²

אפשר למצוא סיפורים רבים אחרים במקורות משניים, בארכיונים ובאוספי היסטוריה שבעל-פה, והם יכולים להפיח חיים במסמכי הדואר הנגישים ולבאר את הרקע שעליו התקיימו. לדוגמה, גם עשרות שנים לאחר מעשה

7 Tadeusz Szymański, "Briefe an die nächsten Angehörigen: Lebenszeichen aus Auschwitz," in Jadwiga Mateja, ed., *Briefmarken-Zeichen des Gedenkens: Häftlingsbriefe aus dem KL Auschwitz und dem Leiden der Häftlinge gewidmete Philatelistica* (Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum, 1995), p. 19

8 Hans Maršálek, *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen* (Vienna: Mauthausen-Komitee Österreich, 2006), p. 70

9 Arnold Weiss-Rüthel, *Nacht und Nebel: Ein Sachsenhausen-Buch* (Berlin and Potsdam: VVN-Verlag, 1949), p. 95

10 Eugen Kogon, *Der SS-Staat: Das System der deutschen Konzentrationslager* (Frankfurt am Main: Verlag der Frankfurter Hefte, 1949), p. 130

11 ג'ק ורבר, **להציל את הילדים: בוכנוולד – סיפור של אבדן והצלה**, יד ושם, ירושלים תש"ע, עמ' 132–123.

12 Johannes-Dieter Steinert, *Holocaust und Zwangsarbeit: Erinnerungen jüdischer Kinder 1938–1945* (Essen: Klartext, 2018), p. 369ff

זכרו אסירים שהשומרים גנבו מזון וכל דבר אחר שחשקו בו מתוך החבילות שעברו תחת ידיהם לבדיקה, ואחריהם דרשו את חלקם גם ראשי הבלוקים.¹³ למרות כל הפגמים שבספר, הקוראים יוצאים נשכרים מהידע של המחבר על האפשרויות שהיו לאסירים לתקשר עם העולם החיצון ועל מה שהרשו להם לכתוב – אם הרשו להם לכתוב. מי שהודרו במידה נרחבת מתקשורת כזאת והוגבלו יותר מאסירים אחרים במחנות הריכוז היו האסירים היהודים, אף שרבים מהם נקראו לכתוב גלויות דואר מיד עם בואם למחנה. גלויות אלה, שכונו Briefaktionen, נועדו להרגיע ולאתר יהודים שעדיין שהו בבתייהם או במקומות מסתור.

אך גם כאן יכול ובר לנצל את הספרות הקיימת, בין השאר מאמר שהתפרסם ב-2006 מאת הדוויג טוראי על תערוכת גלויות ואלדזה מ-1944. בקיץ 1944 אילצו הרודפים באושוויץ את היהודים שהגיעו מהונגריה לכתוב גלויות דואר לפני שנרצחו בתאי הגזים. על-גבי גלויות אלה סיפרו האסירים לחבריהם ולקרובי משפחתם שבבית כי הובאו למקום ושמו ואלדזה: "אני בסדר גמור" – "יש לי עבודה במקצועי" – "בואו גם אתם לכאן" – כאלה היו ההודעות הקצרות. הגלויות נשלחו לבודפשט וחולקו באמצעות היודנרט. הגרמנים נקטו אותה תחבולה ב-1943, עם יהודי יוון. "גלויות ואלדזה", כתבה הדוויג טוראי במאמרה, "היא חלק ממארג צפוף של שקרים נאציים שנועד להתכחש למציאות הג'נוסייד במחנות הריכוז ולגרום לקורבנות ולרודפים כאחד להסכין עם טבעה הבלתי נסבל".¹⁴

ספרו של היינץ ובר כתוב היטב וקל לקריאה, והוא מצליח לעורר מודעות להיסטוריה של גרמניה הנציונל-סוציאליסטית ולמחנות הריכוז בקהל הרחב, ובפרט בקרב בולאים. וזאת בהחלט תרומה חיובית מאוד.

תרגמה מאנגלית: מיכל אלפון

13 ריאיון עם ל"ז, ארכיון יהודית קסטנברג, המדור לתיעוד בעל פה באוניברסיטה העברית בירושלים, 257/30-15; ריאיון עם ט"פ, שם, 257/30-52; ריאיון עם ס"ס, שם, 257/30-48.

14 Hedvig Turai, "Waldsee 1944 Postcard Exhibition: A 'Woodland Lake' in Auschwitz," *Judaism* 55 [3/4] (2006), pp. 65-72